

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

**СХОДОЗНАВСТВО
І ВІЗАНТОЛОГІЯ В
УКРАЇНІ В ІМЕНАХ**

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ
СЛОВНИК**

Київ 2011

УДК 930:929:01:94(477)
ББК 91.9:63.І(4УКР)-8
С92

*Друкується за рішенням вченої ради Інституту сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України (протокол № 3 від 16.06.2011 р.)*

Редакційна колегія:

Матвєєва Л.В. – головний редактор, Боряк Г.В., Бубенок О.Б., Василюк О.Д.,
Дубровіна Л.А., Кочубей Ю.М., Мавріна О.С., Онищенко О.С., Радівілов Д.А.,
Рибалкін В.С., Хамрай О.О., Циганкова Е.Г.

Упорядники:

Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк

Видається завдяки субсидії ЮНЕСКО

С92 Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. /
упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк ; редкол.: Матвєєва
Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського
НАНУ, 2011. – 260 с.

ISBN 978-966-02-6137-2

Цей біобібліографічний словник є першою спробою виявити та зібрати під однією обкладинкою біографії вітчизняних вчених, які своєю працею зробили внесок в розбудову українського орієнталістичного простору, починаючи від перших згадок про Схід в учбовій та науковій літературі і до сьогодення, коли сходознавство перетворилося на самостійну галузь науки, яка динамічно розвивається. Редколегія пропонує майбутнім дослідникам матеріал для вивчення шляхів поступового перетворення суто описової науки, замкненої на себе в учбових закладах окраїн імперії, в повноцінну наукову дисципліну, що має як теоретичну так і практичну цінність.

Словник розрахований на науковців, викладачів, студентів та широкий загал зацікавлених осіб.

УДК 930:929:01:94(477)
ББК 91.9:63.І(4УКР)-8

ISBN 978-966-02-6137-2

© Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Сходознавство – відносно нова галузь науки в Україні – повноцінно існує лише протягом двадцяти останніх років, проте розвивається динамічно і плідно. Щороку зростає кількість спеціалістів і поширюється коло досліджень, посилюється державний попит.

Цілком природно постають питання: хто є хто в українській орієнталістиці, чи належить вона лише сьогоденню, чи спирається на певну традицію і має коріння в історії науки. Першим, хто поставив питання про необхідність вивчення історії українського сходознавства, був Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969), який звернув увагу на складність і нерозробленість теми. Він писав: “якщо таку справу ставити ґрунтовно, то ледве чи одна людина могла б її здійснити, хіба що потративши на це чимало років”¹, бо підготовчих робіт не існує, а загальні університетські огляди подають замало фактичного матеріалу.

Фундатор і перший директор Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України О.Й. Прицак (1919–2006) неодноразово підкреслював наявність глибинних зв’язків з народами Сходу в українській культурі й історії, необхідність всебічного їх вивчення. На початку існування нової установи О.Й. Прицак зробив усе, щоб вивести її на відповідний науковий рівень. Сьогодні традиція історизму продовжується науковцями відділу Історіографії та джерелознавства, який працює під керівництвом директора Інституту, доктора історичних наук, професора Л.В. Матвеевої. Питанням історії науки і, зокрема, сходознавства присвячені її особисті праці про В.П. Бузескула, В.І. Григоровича, Ю.А. Кулаковського та ін. В Інституті засновано серію “Наукова спадщина сходознавців”, чимало цікавих матеріалів вміщується в часописах “Східний світ” та “Сходознавство”. Функціонують спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій з історичних та філологічних наук.

Важливою ланкою в процесі студіювання історії сходознавства є запропонований читачеві біобібліографічний словник, який виконувався як планове завдання співробітниками Інституту.

Зрозуміло, що розшук та відтворення біографій вчених дореволюційних часів і періоду 20–30-тих рр. вимагали ретельної пошукової роботи, іноді дуже складної і тривалої; і якщо йшлося про перших, то існувала можливість знайти необхідні матеріали в університетських архівах і виданнях, але радянські десятиліття ховали свої таємниці в спеціальних фондах КДБ, які стали доступними відносно недавно. Хоча вони активно вивчаються сучасними істориками науки, зроблено ще далеко не все. Відомі російські біобібліографічні довідники є значним внеском у вирішення проблеми, однак українська складова в них потребує і доповнень, і уточнень². Отже редколегією було прийняте рішення вико-

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 149, оп. 1, спр. 16: Ковалівський А.П. Сходознавство у Києві у XIX і поч. XX вв., арк. 1.

² Милибанд С.Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов / 2 изд., перераб. и допол. – М., 1995. – Кн. I. – 702 с.; Кн. II. – 765 с.; Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в

нані на замовлення персоналії позначати як авторські пошукові роботи, і до їх здійснення були залучені відомі фахівці. Багато статей написав Ю.М. Кочубей, статті про вчених Харківського університету підготували Л.О. і О.О. Чувпило, матеріали Київського університету опрацьовувала Т.О. Щербань, Новоросійський університет і Крим вивчали Д.П. Урсу й А.А. Непомнящий, Львівський – А.М. Козицький; про візантологів КДА матеріали надав О.В. Файда, біографії сходознавців 20-30 рр. відтворила Е.Г. Циганкова, представили єгиптологів О.О. Романова та А.Л. Зелінський, тюркологів – І.М. Дрига, низку статей підготували А.О. Пучков, С.І. Білокінь, І.Ф. Черніков, К.К. Крайній та ін. Такі анкети супроводжуються списками використаних джерел, посиланням на архіви і підписуються прізвищем автора. Складені ж власноруч анкети респондентів подаються без підпису.

Для того щоб побачити, які сили визначають і відтворюють орієнтальні студії сьогодні, редколегією було вирішено запровадити метод анкетування, причому головними критеріями вміщення персоналії до словника були наявність наукового ступеня не нижче кандидатського і друкованих наукових праць. Персоналія сходознавця/візантолога складається з таких блоків: біографічні дані, визначення фаху, відомості про закінчення наукових закладів, присудження наукових ступенів, головні місця праці, нагороди, коротко про участь у значних міжнародних форумах, список власних праць, а також публікації про автора і рецензії на його твори (якщо вони є). Оскільки не було можливості подавати повні переліки творів, просили кожного респондента вказати лише 5–7 назв найбільше характерних і змістовних робіт і не включати автореферати, дисертації, тези доповідей, методичні розробки, учбові посібники тощо. Анкету було розіслано науковими і учбовими закладами, в яких здійснюються відповідні студії. На місцях пропозицію зустріли дуже схвально: фахівці не тільки охоче надавали відомості про себе, але й сприяли тому, щоб ніхто не був забутий, завдяки чому редколегія отримала певне уявлення про існуючий стан справи в цілому, а також в окремих регіонах – у Києві і Львові, Харкові і Криму, Одесі, Дніпропетровську, Луганську тощо. У збиранні інформації брали активну участь співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

У зв'язку з відомими подіями в історії України упорядникам треба було вирішити декілька принципових питань. Так, певні роздуми викликало питання про сходознавців Львова, де здавна діяв польський університет, у розбудові якого брали участь представники різних народів, в тому числі українці. Вони разом творили львівське сходознавство. Нами включені до словника вчені польського походження, які працювали на українських землях.

Складна ситуація склалася із сходознавством в Криму: науковими дослідженнями проблем кримознавства у радянські часи там займалися в основному вчені Москви і Ленінграда, місцевих дослідників було зовсім мало. Тільки після 1954 р. стало можливим говорити про повноцінне українське сходознавство на півострові і його представників. Таким чином нами зафіксовані імена тих, хто мешкав в Криму, або в Україні взагалі, і займався питаннями кримознавства.

советский период (1917–1991) / Подг. Я.В. Васильков и М.Ю. Сорокина. – Санкт-Петербург, 2003. – 495 с.

Значний внесок у вивчення Сходу зроблено науковцями релігійних установ; їх персоналії теж включено до словника. У випадках, коли вчений прийняв постриг, він фігурує в тексті під чернечим ім'ям, а світське вказується поряд в дужках.

Зрозуміло, що отриманий редколегією корпус анкет не є повним, може мати пропуски і неточності, статті про сучасників відрізняються від статей про вчених минулих часів, які включали низку невластивих для наших днів реалій. Редколегія свідомо погодилася на певні відхилення від жорсткої уніфікації подачі матеріалу заради збереження історичної правди.

Для спрощення користування введено такі умовності. Оскільки більшість згадуваних у словнику вищих учбових закладів змінювали свою назву протягом часу, вони подаються у скороченому вигляді. Наприклад, Київський університет замість Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка чи Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Також у скороченому вигляді вміщуються назви журналів, кафедр, наукових ступенів і вчених звань і т.ін., що вказано у списку скорочень.

Наукову передмову та передмову від упорядників написали: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк.

Комп'ютерний набір здійснили: А.М. Амірова, Ю.П. Дудка, О.М. Карашук, Я.Є. Ленго.

Оригінал-макет підготував О.М. Литвин.

Пропонуючи свою працю читачеві, редколегія сподівається, що словник стане у нагоді повсякденній праці спеціалістів, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної орієнталістики та історії взагалі.

ПЕРЕДМОВА

Розпочинаючи підготовку біобібліографічного словника українських орієнталістів, редколегія наштовхнулася на певні питання, пов'язані з особливостями історичного розвитку наукової дисципліни. Вони потребували попереднього роз'яснення.

Знань про Схід потребує кожний напрям українознавчої науки: надто багато слідів в Україні залишилося від тих народів, які колись жили на її теренах і залишили згадку по собі у мові, побуті, археологічних знахідках, в історичній пам'яті народу; до того ж існують політичні, економічні, культурні зв'язки з найближчими сусідами – народами Кавказу, Туреччини, Балкан; численні нащадки східних етносів мешкають і сьогодні в країні.

Важливість орієнталістичних студій для українознавства свого часу окреслив О.Й. Прицак: “Нашим завданням, з одного боку є дослідження східних елементів української культури, а з другого – поширення інформації про Україну через знання про східний світ. Я очолив Інститут сходознавства для того, щоб допомогти Україні краще пізнати себе”¹.

Неможливо було також ігнорувати і візантійські впливи. Існували певні сумніви щодо включення візантологів до словника; врешті питання було вирішено з огляду на традицію в українській орієнталістиці, яка закладена була ще А.Ю. Кримським. Складаючи програму розбудови Історично-філологічного відділу УАН у 1918 р., він передбачав створення окремої кафедри візантинознавства², однак на той час в академії таких можливостей не було, отже візантинознавство (т. зв. комісія по виучуванню візантійського письменства та впливу його на Україні – скорочено Візантологічна), було започатковано і розвивалося в складі сходознавчих кафедр як обов'язкова допоміжна дисципліна українознавства, а згодом перетворилася на відгалуження близькосхідних студій. Про доцільність певного поєднання сходознавства і візантології треба додати декілька слів. Свого часу Кримський писав: “Візантія (побіч Сходу) є так само те джерело, звідки розпочинається великий потік нашої національної культури [...] бо це – царица культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину”³. Існуючий нині Інститут сходознавства продовжує цю традицію.

В нашій країні протягом довгого часу сходознавство не відокремлювалося від історичних або лінгвістичних курсів, а існувало у вигляді окремих тем в процесі викладання історичних або філологічних дисциплін, іноді східні сюжети ставали темою наукових та художніх творів.

З часом утворився певний масив знань про Схід, ніби випадкових, не

¹ Цит. за стат.: Матвеева Л.В. Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського: сьогодні // Східний світ. – 2008. – № 3. – С. 8.

² Із пояснювальної записки Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН // Історія Академії наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 119.

³ Там само. – С. 124.

пов'язаних між собою, оприлюднених вченими, що не вважали себе сходознавцями. Але пізніше з окремих фактів склалися міцні підвалини науки з величезним потенціалом майбутнього розвитку. Слушно виникає питання – хто ж були ті перші українські орієнталісти і візантологи.

У наші часи зростає увага до особи і її ролі в науці, все більше фахівців звертаються до біоісторіографії, яка стала однією з пріоритетних гілок сучасної історичної науки. Вона вимагає створення колективного портрету науковців – будівників наукового напрямку на тлі свого часу. Протягом майже трьох століть українська орієнталістика і відповідно наукові спільноти в різні періоди мали свої особливості. У дореволюційні часи науковці мандрували містами імперії і працювали в різних наукових закладах і України, і Росії; у багатьох випадках дехто з них відомі як російські вчені. Перед редколегією постало питання: хто з них має бути включений до словника українського. Вирішили спиратись на наявність в біографії вченого деякого періоду праці в Україні, під час якого ним зроблено внесок в науку у вигляді виданих творів, читання лекцій в українських навчальних закладах, запровадження окремих курсів тощо; тобто з огляду на те, який слід залишив по собі науковець в українській науці. Такий підхід дозволив виявити орієнталістів дорадянських часів. Але з часом життя змінювалося, а з тим відбувалися певні перетворення і характеру, як би мовити колективного портрету спільноти українських сходознавців в різних історичних обставинах.

Якщо розглядати розвиток проблеми під таким кутом зору, то стає очевидним, що персоніфікована історія сходознавства виразно поділяється на кілька періодів: 1) від появи перших спроб ознайомлення зі Сходом і до 1917 р. орієнталізм розвивався, головним чином, у наукових центрах, якими були університети, носіями інформації була університетська професура з її академічними вимогами і стилем наукових творів – цей період умовно назвемо університетським; 2) в 20-х – поч. 30-х рр. сходознавство з одного боку одержує державну підтримку, з іншого – змінюються як характер досліджень, так і самі дослідники. В сходознавство приходять і організатори науки, і партійні функціонери, а головне, тон задають загони відданих праці ентузіастів з числа молоді – цей період умовно назвемо періодом неофітів.

Після закриття всіх сходознавчих установ у 1934 р. наступив довгий період, який можна назвати періодом стагнації. Сходознавство і візантологія ніби не існували в українській науці, нечисленні твори на східні сюжети, що з'явилися, мали науково-популярний або освітянський чи пропагандистський характер і не могли відповідати вимогам серйозних наукових праць. Однак, поступово ситуація змінювалася, особливо після хвилі реабілітацій, яка розпочалася в кінці 50-х; зросла кількість робіт, вдосконалювалася їх якість, а ще поширювалися зв'язки України з країнами Сходу – республіка набувала все більшої ваги у міжнародному середовищі. Йшло активне зміцнення бази для відродження наукової галузі. Цей проміжок можна назвати часом попереднього накопичення, що передував появі наступного 3) періоду, який визначився виникненням нової генерації фахівців. Зрозуміло, що головним чинником того явища стало набуття Україною незалежності, але не слід недооцінювати і наявність у 1991 р. певного ресурсу.

Враховуючи все вище сказане, редколегія дійшла до висновку, що запропоноване дослідження є не тільки і не стільки біобібліографічним словником, але

фактичним начерком історії сходознавства і візантології в Україні і має мати назву “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах”.

I

Традиція вивчення східних мов закладалася ще у першій чверті XVIII ст. працею Єпіфанія Тихорського, який працюючи у Харківському колегіумі переклав “Отче наш” більш як стома мовами, зокрема старою єврейською, халдейською, арабською, ефіопською, перською, турецькою, татарською, вірменською. Відомості про Схід поступово накопичувалися. Стару єврейську мову і візантологію вивчав Г. Сковорода, візантологія і історія стародавнього Сходу були обов’язковими предметами у Київській духовній академії. Перші спроби проникнення в орієнтальний світ з’являються у творах українських учених у XIX ст. і концентруються в наукових центрах, що ними стають університетські міста. Загальний огляд сходознавчих праць, написаних науковцями Харківського колегіуму, згодом – університету (заснований 1805 р.), зробив А.П. Ковалівський⁴. Після перетворення колегіуму на університет тут було ухвалено постанову про викладання тюркських мов; створена спеціальна кафедра східних мов, на якій деякий час читали курс старої єврейської мови, а пізніше на кафедрі стародавньої літератури вивчали семітську філологію.

Вийшли друком окремі роботи І.І. Срезневського про історію стародавніх Ірану та Індії; з 1835 р. М.М. Лунін у свій курс загальної історії вводить історію Вавилону, Асирії, Мідії, Персії, публікує в “Журнале Министерства народного просвещения” нариси “Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа” і в ж. “Москвитянин” – “Взгляд на историографию древнейших народов Востока”.

О. Рославський-Петровський додав до курсу загальної історії лекції з історії азійських і африканських народів, а в 1860-ті рр. видав посібник з історії великих народів Стародавнього Сходу, який складався з трьох окремих книжок: “Египет”, “Халдея”, “Индия”.

В наступні роки з’являються праці В.К. Надлера “Культурная жизнь арабов в первые века хиджры (622–1100) и ее проявления в поэзии и искусстве” та М.П. Плохинського “Поселения грузин на Украине в XVIII в.”, “О цыганах на Гетьманщине и в Слободской Украине”, “О Нежинском греческом братстве”. На рубежі століть на кафедрі всесвітньої історії В.П. Бузескул започаткував вивчення Стародавньої Греції та Візантії. Тоді ж він опублікував кілька статей на цю тему.

На філологічному відділі до 1855 р. існувала кафедра східної словесності з розрядами: а) арабська, турецька та перська мови; б) монгольська й татарська мови. Керував нею Б.А. Дорн, він же викладав арабську і перську мови.

У 1850 р. створено історично-філологічний факультет, а в 1859 р. введено курс порівняльного мовознавства. Через чотири роки відкрито кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов, відтоді стало обов’язковим вивчення санскриту. З 1864 р. тут працювали відомий санскритолог, іраніст і гебра-

⁴ Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII-XX віках // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961. – С. 9-122.

їст К.А. Косович, а після нього – Е. Діллон, О.І. Александров, В.І. Шерцль, Д.М. Овсяннико-Куликовський, а потім його учень П.Г. Ріттер.

Про інтенсивність розробки східної тематики дають уявлення публікації в “Записках Императорского Харьковского университета”. В 1890-х–1912 рр. на сторінках “Записок” вийшли друком оригінальні праці “Основные черты государственного и общественного строя Византии” Є.О. Черноусова, “Из лекций по истории восточных законодательств” А.М. Стоянова, “Что такое санскрит” П.Г. Ріттера, розвідка М.Ф. Сумцова “Труды Ф.И. Шмидта по истории искусств”, в якій проаналізовано візантійські дослідження майбутнього українського академіка.

У 1877 р. при Харківському університеті розпочало свою діяльність “Историко-филологическое общество”, що видавало свій “Сборник”, однак воно залишалося маловідомим і тому з 1911 р. було започатковано видання “Вестник Харьковского Историко-филологического общества”, де було вміщено, зокрема, матеріали про Схід В.П. Бузескула, Є.Г. Кагарова й інших.

Автором короткого нариса розвитку сходознавства у Київському університеті (заснований 1834 р.) також є А.П. Ковалівський. На жаль, робота ця лишалася незакінченою, його починання було продовжено Т.О. Щербань⁵.

Сходознавча традиція у Києві була так чи інакше пов’язана з процесом вивчення української мови, історії, фольклору, етнографії. Однак у Києві кінця XIX – початку XX ст. перше місце посідала інданістика: тут вже у середині XIX ст. Ф. Деларю, написав нарис з історії поезії стародавніх індійців, його послідовником став Г. Васильєв – він порівнював індійські закони Ману про одруження зі шлюбними звичаями слов’ян за літописом Нестора. Але справжнім засновником школи індології був Ф.І. Кнауер, котрий разом з В.Ф. Міллером уклав підручник санскритської мови з граматикою, хрестоматією та словником, що виданий був у Лейпцігу; його ж авторству належать два наукових видання староіндійських сутр (тт. 1–2 – 1897 р.; тт. 1–5 – 1900, 1903 рр.). Він був також дослідником і викладачем порівняльного мовознавства. У своїх працях приділяв особливу увагу ведійському й класичному санскриту. Перед Першою світовою війною вийшли друком його головні дослідження “Лекции по сравнительной грамматике индоевропейских языков” и “Лекции по введению в языкознание”. Учнями Ф. Кнауера були видатні вчені-індологи О.П. Баранников, М.Я. Калинович, Б.О. Ларін.

Баранников у 1920-ті рр. досліджував мову і фольклор циган, а також історію новоіндійської літератури. Він скоро виїхав з України. Схожою була доля Б.О. Ларіна. Творчість майбутнього академіка М.Я. Калиновича розгорнулася вже в радянські часи.

В “Университетских известиях” виходило багато праць київських індологів: П.І. Аландського, О.О. Козлова, О.О. Жиліна та ін. У 1912 р. вийшла книга М.М. Боголюбова “Кризис мифологического сознания в Индии и Древней Греции”.

В Києві розвивалася також арабістика. З 1913 р. розпочав свою багатолітню

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 149, оп. 1, спр. 16: Ковалівський А. Сходознавство у Києві у XIX і поч. XX вв.; Щербань Т.О. Сходознавство у Київському університеті св. Володимира: 1834–1918 // Східний світ. – 2006. – № 3. – С. 96-110; № 4. – С. 76-86; 2007. – № 1. – С. 74-82.

педагогічну діяльність Т.Г. Кезма, він викладав арабську (а іноді й турецьку) мову в багатьох навчальних закладах Києва, зокрема у Комерційному інституті. Перську викладав В.І. Щербина.

Потужні наукові сили згуртувалися навколо Історичного товариства Нестора Літописця. Ідея створення цього товариства належала М.О. Максимовичу, товариство відкрили у січні 1873 р., серед його фундаторів були такі видатні вчені як П.О. Лашкар'єв, М.І. Петров, В.Б. Антонович, І.П. Хрущов. В.С. Іконников, кілька років головуєчи в товаристві, підпорядкував його університетові, створив атмосферу сумлінної наукової праці, започаткував бібліотеку й zorganizував видання “Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца”.

В “Чтениях” уміщено чимало сходознавчих матеріалів. Приміром, А.А. Андрієвський знайшов і проаналізував документи з архіву Київського губернського правління про взаємні скарги татар і запорожців 1749 р. та листування з цього питання. Привертає увагу докладний переклад статті з вірменської газети “Ардзган”, що його зробив І.А. Лінніченко, про суспільну роль вірмен в історії Південно-Західної Русі, де охарактеризовано львівську діаспору. Тут уміщено декілька праць Ю.А. Кулаковського: “О новейших находках в Старом Крыму”, “Орхонские находки и начало турок”, “Европейская Сарматия по Птолемию”, “Аланы по сведениям классических и византийских писателей”, дискусійну статтю О.М. Грена “Где жили народы Буртасы и где находился центр хазарского хаганата – Итиль?”. В.Б. Антонович досліджував славнозвісний опис подорожі Антіохійського патріарха Макарія в Росію 1653 р.

Ще одним науковим центром у Києві, де проводилися сходознавчі дослідження, була Київська духовна академія⁶. На зламі століть тут існував колектив учених, що працювали в галузях давньої історії і філософії Сходу та були знавцями східних і стародавніх мов.

Про широту діапазону сходознавчих зацікавлень у КДА свідчать публікації в “Трудах Киевской духовной академии”. Матеріали про життя східних країн містять численні описи подорожей, наприклад, нариси архімандрита Порфирія Успенського про його відвідини монастирів у Фесалії, Лівії, Абіссинії, Сирії. Єпископ Чигиринський, археолог та історик, відомий як засновник вітчизняної ефіопістики, він очолював російську місію в Єрусалимі.

Безцінні колекції з археологічних знахідок, літературних та мистецьких творів зібрані архімандритом Антоніном.

Не втратив актуальності і цикл статей О.О. Дмитрієвського “Путешествия по Востоку и его научные результаты” та його нарис “Современное русское паломничество на св. Землю”.

В 70-х рр. XIX ст. у КДА запроваджено спеціальну кафедру біблійної археології, а на рубежі століть тут з'явилася наукова школа з історії стародавніх часів, що проводила порівняльний аналіз пам'яток Святого писання та новіших археологічних знахідок, зокрема, клинописних текстів. З-поміж праць того на-

⁶ Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – К., 2007. – 290 с.; Жуковський А. Вклад Київської Духовної Академії і її “Трудів” на культурному і богословському відтинках // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – 1988. – Т. XXV, ч. 97–100. – С. 84–91; 1989. – Т. XXVI, ч. 1–3 (101–103). – С. 50–64.

пряму найбільший інтерес становлять публікації В.П. Рибинського з історії євреїв, історіографії самарянської писемності. Видатний фахівець у галузі історії, філософії та мови В.Ф. Іваницький залишив по собі кілька оригінальних робіт, як-от “Древнееврейское уголовное законодательство”, “О происхождении иудейского эллинизма Александрии”, “Папирусы с о. Элефантины” тощо. Його головною працею була фундаментальна монографія “Филон Александрийский. Жизнь и обзор литературной деятельности” (Київ, 1911). Автор докладно розглядає грецькі та іудейські елементи творчості філософа, наводить повні списки джерел та аналізує їх.

Візантійське право досліджував Ф.І. Мищенко, у майбутньому український академік; історію Візантії вивчав і викладав Ф.О. Терновський. Історію візантійського письменства розробляв також М.Ф. Оксінок, автор монографії “Эсхатология Григория Нисского”. І.О. Олесницький опублікував документи нового національного іудейського релігійного руху в Південній Росії.

У 1872 р. при КДА засновано Церковно-археологічне товариство й одночасно з ним – Церковно-археологічний музей. Серед його експонатів, вік яких датується від третього тисячоліття до н. е. і до XIX ст. включно, були пам’ятки образотворчого мистецтва, стародруки, акти, грамоти, рідкісні рукописи, матеріали з церковної історії та археології, богослов’я й філософії, літератури, права тощо. Чимало експонатів мало східне походження: вавілоно-асирійські клинописні таблички; грецькі, арабські, коптські, сирійські, грузинські рукописи. Товариство мало свій друкований орган – “Чтения в Церковно-историческом и Археологическом обществе при Киевской духовной академии”. До 300-річчя КДА було підготовлено збірник статей, перший випуск якого вийшов у 1917 р. в ньому В.Ф. Іваницький умістив дослідження про етнічне походження рехавитів.

Сходознавча традиція в Одесі бере свій початок від часів Рішельєвського ліцею, в стінах якого існував Інститут східних мов⁷. Одеса як велике портове місто, де перетиналися торговельні шляхи Заходу і Сходу, завжди відчувала потребу в фахівцях, обізнаних у мовах, звичаях, культурі Близького Сходу. Ліцей засновано 1817 р., а у 1838 р. за новим статутом його поділено на два відділення – фізико-математичне і юридичне, до того ж, він у своєму складі мав Інститут східних мов із кафедрою східних мов (арабською, турецькою та перською). Першим її завідувачем став відомий тюрколог професор В.В. Григор’єв, перу якого належить низка розвідок з історії Золотої Орди, Туреччини, Середньої Азії та фундаментальна праця про Східний Туркестан, високо оцінена фахівцями. При інституті існувала бібліотека з книжками арабською, перською та турецькою мовами. Після від’їзду Григор’єва його заступив вихованець східного факультету Петербурзького університету В.В. Кузьмін. З 1852 р. кафедру східних мов очолив випускник Казанського університету І.М. Холмогоров, до того професор Лазаревського інституту східних мов у Москві, де викладав арабську й перську мови, досліджував творчість поета Са’аді Шіразі. Протягом майже десяти років у ліцеї викладав богослов’я і церковну історію вже згадуваний Порфирій Успенський.

⁷ Урсу Д.П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний світ. – 1994. – № 1-2. – С. 135-150.

Інститут східних мов Рішельєвського ліцею закрили у 1854 р., а його сходознавчу бібліотеку передали до Петербурга.

Естафету сходознавчих досліджень в Одесі підхопив відкритий у 1865 р. Новоросійський університет, в якому було започатковано кафедру порівняльного мовознавства й санскриту. На рубежі століть у галузі індології та санскритології тут працював Д.М. Овсянко-Куликовський; він захистив докторську дисертацію “К истории культа огня у индусов в эпоху Вед” і видав багато праць з індійської міфології й історії релігії, котрі не втратили свого наукового значення і в наші часи.

Понад десять років кафедрою завідував видатний ерудит, знавець багатьох мов, у тому числі китайської, готентотської – В.І. Шерць. На цій посаді його змінив О.І. Томсон, наукові зацікавлення якого – індоіранські мови, загальне мовознавство, вірменська мова, а також славістика. З кінця 1880-х рр. починають виходити друком його роботи “Лингвистические исследования”, “Историческая грамматика армянского языка г. Тифлиса” та ін. Томсон викладав санскрит не тільки в університеті, але й на Вищих жіночих курсах. У 70-х рр. санскрит викладав відомий славіст І.В. Ягич.

1870 р. на кафедру історії і теорії мистецтва прийшов Н.П. Кондаков. За часи свого перебування в Одесі він здійснив декілька наукових експедицій до монастирів Картлі, Імеретії, Менгрелії й опублікував статтю про стародавню грузинську архітектуру. Пізніше здійснив п'ять подорожей до Туреччини, Греції, Єгипту, на гору Синай з метою дослідження християнських старожитностей; на основі цих матеріалів видав чотири книги про культову архітектуру Константинополя й Синайського півострова. У 1881 р. вийшов підготовлений ним в Одесі фотоальбом архітектурних пам'яток монастиря св. Катерини на Синайському півострові.

З 1910 р. історію мистецтва, історію театру й історію первісної культури викладав знавець античності Б.В. Варнеке, під час перебування в Одесі він видав низку праць з історії давньогрецького театру; брав участь в археологічних дослідженнях на Одещині.

Перед Першою світовою війною на Вищих жіночих курсах при університеті було запроваджено вивчення історії Сходу. Лекції читали Е.Р. Штерн, професор Є.М. Щепкін і відомий семітолог Й.Л. Клаузнер.

Свої праці одеські вчені публікували в “Записках Новороссийского университета. Историко-филологический факультет”. Майже всі випуски “Записок” були окремими авторськими монографіями.

Однак найбільше сходознавчих статей містила “Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете”. “Летопись” започатковано у 1890 р., а окремі її випуски відводилися для візантійського, пізніше – візантійсько-слов'янського відділення Товариства й мали власну нумерацію. Тут розміщено розвідки Ю.А. Кулаковського. Привертають увагу публікації О.В. Ристенка, який досліджував взаємовпливи візантійської і слов'яно-руської літератур, з урахуванням тюркських та іранських впливів, провадив аналіз грецьких, сирійських, єврейських, арабських джерел.

Постійний член правління “Летописи Историко-филологического общества” Е.Р. фон Штерн надрукував тут 1903 р. розвідку “Перси Тимофея” про

знайдену пам'ятку грецької поезії. Е. Штерн до 1911 р. головував у Одеському товаристві історії і старожитностей, у коло його завдань входило дослідження історичної долі Півдня Росії, збирання та зберігання пам'яток. Одеса завдячує Штерну своїми безцінними колекціями пам'яток історії, археології, культури, каталоги яких зберігаються нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Приєднання до Росії Криму в останній чверті XVIII ст. стало поштовхом для організації наукових експедицій з метою вивчення природи, економіки, мови, історії, культури населення півострова. Перші експедиції були організовані Петербурзькою академією наук. Зібрані ними матеріали стали не тільки основою кримських студій, але і джерелом для історії України⁸.

Незабаром до кримознавчих досліджень звернулися і українські вчені, серед яких був Ф.Ф. Лашков, який розробляв сюжет політичної історії кримського ханства, створений ним "Исторический очерк покорения Крыма" був опублікований на сторінках "Таврических губернских ведомостей" в 1884 р., окреме дослідження "Шагин-Гирей, последний крымский хан" побачило світ у ж. "Киевская старина" у 1886 р. і було перевидано на початку 90-х рр. Не втрачає актуальності бібліографічне зібрання Н.П. Кондакова з історії, археології, архітектури Криму.

Плеяду цих дослідників доповнюють кримчани, серед яких О. Акчокракли – історик Криму, етнограф, палеограф, мистецтвознавець, літератор, що залишив по собі статті про "Татарские тамги в Крыму", "Старо-крымские и отузские надписи XIII–XV вв.", був учасником етнографічних експедицій тощо. Автор праці "Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму" (1930) У. Боданінський – художник, мистецтвознавець, етнограф, що описав багато пам'яток кримськотатарської давнини. Видатним вченим-мислителем кримськотатарського народу був І. Гаспринський – видавець і редактор газети "Переводчик-Терджиман", автор педагогічних та історико-літературних праць. Відомим представником кримськотатарської інтелігенції був тюрколог Якуб-Кемаль – директор Східного музею в Ялті, який видав своє дослідження про тюрко-татарський рукопис XIV ст. "Нехджу-ль-ферадис" – визначне джерело для вивчення історії Кримського юрта Золотої Орди.

Когорта кримсько-татарської інтелігенції на рубежі XIX і XX століть була доволі численною і потужною і її внесок в історію, археологію, етнографію, мовознавство Криму і в сходознавство взагалі не могли не звернути на себе увагу спільноти вчених, зокрема, Кримського, який в 1930 р. видав збірник "Студії з Криму", що не втратив свого значення і в наші дні. Однак протягом наступних десятиліть до кінця XX століття і на початку нового тисячоліття енергія розвитку напряду зростала і дала українській науці багато нових імен, які знайшли свою позицію у довіднику.

Вивчення Сходу і східних мов у Львівському університеті почалося на початку XIX ст. Оскільки у Львові під східними мовами насамперед розуміли мови Біблії та мусульманських народів, то першим осередком орієнталістики був теологічний факультет, де викладали стару єврейську, арамейську та араб-

⁸ Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. Т. 2. *Taurica orientalia*. – Симферополь, 2008. – 600 с. (Библиография крымоведения: Вып. 12).

ську мови, щоб вивчати в оригіналі Біблію і Коран. До 1939 р. тут вже існувала потужна сходознавча школа, представлена семітологом М. Шорром, який крім мов читав курс старовавілонського права в порівнянні з іудейським і мусульманським. Після першої світової війни до університету прийшов А. Гавронський і започаткував тут викладання низки старо- й новоіндійських мов і літератур, зокрема санскриту, він також досліджував філософію, історію і культуру багатьох народів Сходу. У 20-ті рр. вивчення сходознавчих дисциплін сконцентрувалося на філософському факультеті, на теологічному факультеті біблейську історію і мови викладав А. Клявек – семітолог і біблеїст, в якого стажувалися не лише католицькі священики, але й майбутні раввіни зі спеціальної раввінської школи в Любліні.

На початку 20-х рр. лави орієнталістів Львівського університету поповнив В. Котвич – вихованець факультету східних мов Петербурзького університету, пізніше член-кореспондент АН СРСР. Він викладав перську, монгольську і маньчжурську мови, згодом започаткував викладання низки тюркських й алтайських мов та історії монголів, калмиків; читав спецкурси “Занепад Золотої Орди (XV ст.)”, “Великі Моголи в Індії” тощо.

Інший випускник Петербурзького університету З. Смогожевський викладав арабську мову та її діалекти, літературу, історію країн мусульманського Сходу, а також досліджував окремі проблеми ібадитської доктрини.

У 1938 р. в Інституті сходознавства при гуманітарному факультеті Львівського університету працювало дев'ять кафедр, на яких викладалося 36 східних мов і працювала група видатних вчених – С. Стасяк, Т. Левицький, М. Садик-бей Агабек-заде та ін. У 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР, а незабаром події світової війни і окупація надовго припинили розвиток сходознавства⁹.

Орієнталістичні дослідження проводилися не тільки у традиційних Харківському, Київському, Новоросійському, Львівському університетах, але й у Ніжинському ліцеї, Історичному товаристві Нестора Літописця, Київській духовній академії. У всіх тих наукових центрах вчені своїми працями створювали різнобарвну картину української орієнталістики, якої офіційно ніби-то не існувало!

Однак різнобарвність не є строкатістю і крізь неї вимальовуються загальні риси, що дозволяють вказати на характерні ознаки університетської сходознавчої науки. По-перше, дослідник обов'язково мав глибоко і всебічно вивчити проблему, знати стан її дослідження у західній та вітчизняній науці, опрацювати коло існуючої літератури, піддати її критичному аналізу, нарешті, використовувати історично-порівняльний метод дослідження. Це потребувало введення до наукового обігу великої фактологічної бази і вміння нею оперувати. До того ж, якими б оригінальними не були думки і концепції автора, від нього вимагалася повна об'єктивність і коректність викладання. В тих принципах і криється причина того, що саме університетська наука XIX – поч. XX ст. стала надійним фундаментом для праці наступних поколінь дослідників, а деякі твори не втрачають свого значення і до наших часів.

⁹ Полотнюк Я.Р. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ. – 1993. – №2. – С. 124-132.

II

В складній та неоднозначній історії України був період, хоча і короткий у часі, однак такий, що мав величезне значення для розвитку сходознавчої науки. Період 20 – початку 30-х рр. ознаменувався подіями, які докорінно змінили плін життя. У 1918 р. країна набула статусу незалежної держави, була заснована Українська Академія наук¹⁰, серед її фундаторів – інтелектуальної еліти визначна організаційна роль належала славетному вченому-орієнталісту А.Ю. Кримському.

Заснування УАН та переїзд до Києва А.Ю. Кримського, який з перших днів почав втілювати в життя розроблений ним же проект створення в Україні потужного сходознавчого центру, був тим поштовхом, з якого почалось визнання на державному рівні сходознавства як окремого наукового напрямку. Проектом передбачалося створення цілої низки сходознавчих кафедр, але політична нестабільність та матеріальна скрута тих років з їх революційними подіями і громадянською війною дозволили організувати лише одну кафедру арабо-іранської філології та тюркології. Оскільки Кримському довелося опікуватися і багатьма питаннями української мови, вона незабаром отримала назву “Історично-філологічної”. Кримський залучив до роботи на кафедрі арабіста Т.Г. Кезму, своїх учнів по Лазаревському інституту П.Н. Лозієва, пізніше – Б.І. Зданевича. Першому було доручено переклад деяких арабських рукописів з приватної бібліотеки вченого, другий більше захоплювався організаційними справами, третього вдалося влаштувати до Всенародної бібліотеки України, де він займався організацією відділу орієнталістики. Сам метр в ті роки видав перші україномовні твори “Історія Персії та її письменства” (1923), “Хафіз та його пісні” (1924), “Історія Туреччини” (1924). У відгуку на ці праці Г.Ю. Крачковський особливо підкреслював, що “Для истории украинской науки работы А. Крымского составляют несомненно эпоху в смысле выработки научной терминологии и языка: он первый украинец, который имел возможность подойти вплотную к восточным источникам и стал излагать материал на родном языке; не бесполезны окажутся его работы и для нас, так как аналогичных общих обзоров в России почти не имеется...”¹¹.

Якою активною не була б праця кафедри і її керманіча, однак зусиль їх не вистачало, щоб розгорнути цілий орієнталістичний напрям в українській науці. Отже почали з розбудови академічних комісій¹². Першою була організована Гебраїстична комісія (повна назва “Єврейська історично-археографічна комісія”). Базою для неї стали колекції, зібрані групою єврейських істориків і філологів, значні книжкові фонди бібліотек Київського університету і Київської духовної академії. Серед перших членів комісії – історик і бібліофіл Я. Израельсон, група колишніх професорів-гебраїстів Київської духовної академії,

¹⁰ З 1921 р. – Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), а з 1936 р. – Академія наук УРСР (АН УРСР).

¹¹ Восток. – 1924. – Кн. 4. – С. 187–188.

¹² Циганкова Е.Г. Сходознавство в Українській Академії наук. А.Ю. Кримський // Східний світ. – 2008. – № 3. – С. 48–56.

зокрема В.Ф. Іваницький, В.П. Рибинський та ін., керівником її був історик І.В. Галант. Комісія мала розшукувати і вивчати рукописні джерела, починаючи з хозарських часів і взагалі матеріали з історії єврейства в Україні. В результаті її зусиль була зібрана унікальна колекція документів¹³, вийшли друком два томи її наукових праць, авторами яких виступили члени комісії, а також відомі історики. У другій половині 20-х рр. Комісія зазнала переслідувань з боку влади і у 1930 р. була закрита.

У 1926 р. вдалося організувати Комісію з вивчення візантійського письменства та його впливу на Україні. Її ініціатором і керівником став Ф.І. Мищенко, у минулому професор КДА, фахівець у галузі церковного права, який досліджував, зокрема, різноманітні аспекти звичаєвого права Візантії. Візантологічним дослідженням у ВУАН сприяв інший академік Ф.І. Шміт – викладач Харківського і Київського університетів, багаторічний вчений секретар Російського археологічного інституту в Константинополі, засновник і перший директор Київського археологічного інституту в Києві. Він головував в Археологічній та Софійській комісіях при ВУАН, очолював музейну секцію Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини Наркомосу УСРР.

Праця і членство у Візантологічній комісії потребували від її учасників володіння багатьма старими і новими мовами, досвіду наукової праці, опрацювання першоджерел, обізнаності у архівній та бібліографічній справі. З візантологією пов'язані імена таких видатних вчених, як В.С. Іконников, Ф.І. Успенський, М.І. Сагарда (обраний на заступника голови комісії), М.Ф. Оксіюк – майбутній митрополит Варшавський і Всієї Польщі, голова Польської автокефальної Православної церкви. Плідній роботі комісії завадили політичні події; їй не вдалося видати вже підготовлений збірник праць, а сама вона у 1930 р. була перетворена на Комісію для дослідів з історії Близького Сходу, яку ніяк не можна вважати спадкоємницею: реорганізація комісії проходила під знаком докорінних змін в її структурі, персональному складі та загальній спрямованості тематики. Характер змін визначався політичним і ідеологічним тиском, особливо відчутним на тлі арештів серед науковців напередодні процесу у справі СВУ.

До складу Комісії не потрапив майже жоден візантолог, пов'язаний з КДА, а студії з візантології поступово відійшли на задній план. Змінилося керівництво, дослідницька робота була переорієнтована на вивчення історії економічних, політичних та культурних зв'язків з народами Сходу, колоніальної політики європейських капіталістичних держав, історії революційно-визвольних рухів східних народів. Хоча Кримський номінально залишався керівником, але він втрачав вплив, а ініціатива в керівництві переходила до Г.Н. Лозовика – професора давньої історії і співробітника Комісії з історії релігії при науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму. Найактивнішим її членом був Б.Г. Курц, викладач Київського торговельно-промислового технікуму, який займався налагодженням зв'язків зі східними республіками СРСР. Першочерговим завданням Комісії було видання збірника її праць. До нього мала увійти частина статей із збірника Візантологічної комісії, а також окремі доповіді учасників

¹³ Документи, собранные Еврейской историко-археологической комиссией Всеукраинской Академии наук / В. Хитерер. – К., 1999 – Иерусалим, 5759.

засідань, спеціально для нього надіслав велику працю В. Бузескул “Виучування історії Близького Сходу в Росії (до 1917)”¹⁴, однак збірник так і не побачив світу¹⁵.

Останньою сходознавчою установою, яку Кримському вдалося створити у стінах ВУАН, була Тюркологічна комісія (1929–1934). Досвідчених спеціалістів на той час в Україні не було, але тюркологія мала велике значення в науці і політичному житті країни. Єдиним спеціалістом в ній став майбутній видатний вчений Т.І. Грунін, який після закінчення Інституту сходознавства у Москві в 1927 р. приїхав до Києва. Комісія не проводила засідань або семінарів, але скупчила навколо себе тюркологів з інших міст і навіть регіонів. За короткий період свого існування їй вдалося видати лише монографію самого Кримського “Турки, їхні мови та літератури” і збірник “Студії з Криму”, який згадувався вище, до якого включені були твори кримських дослідників.

Необхідно згадати, що до 1934 р. ВУАН підпорядкована була Наркомосові. Щоправда вона користувалася відносною незалежністю, зокрема, у питанні щодо кадрового складу, але після реформи 1928 р. вона втратила автономність, пізніше була переведена у відомство Раднаркому УСРР і перетворилася з творчої наукової установи у своєрідне міністерство науки, в якому місця для орієнталістики не було.

Сходознавство в Україні 20 – початку 30-х рр. не вичерпувалося лише академічною роботою; загальний потенціал країни був високим, що обумовлювалося і традицією, і потребами сучасного політичного і економічного життя, багато питань поставало в межах господарської, політичної та дипломатичної діяльності республіки. Особливо гостра потреба всебічного вивчення Сходу стала відчутною після того, як рішенням Раднаркому УСРР було засновано в Харкові Українсько-східну торговельну палату з представництвами у Києві та Одесі.

Для сприяння господарській діяльності у 1926 р. в Україні було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС). Організаторами були високопоставлені функціонери: голова Східної торговельної палати, заступник наркома освіти, керівник справами Українсько-східної торговельної палати, уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі при уряді республіки, уповноважений Наркомату закордонних справ й інші. ВУНАС відкрила філії в Києві і Одесі. Лише пізніше вирішено було заохочувати до співпраці в історико-етнологічних відділах цих підрозділів науковців. Згідно зі статутом, завдання ВУНАС полягало у всебічному вивченні країн і народів Сходу, а також поширенні наукових та прикладних знань про них. Підпорядковувалась установа Наркомосові, для участі в її роботі запрошувалися всі спеціалісти-сходознавці, співробітники установ, пов’язаних зі Сходом.

¹⁴ Стаття опублікована лише в наші часи. Див.: Чередниченко А.М. Неопублікована стаття В.П. Бузескула // Болховітінський щорічник. – 2008. – № 1. – С. 186–200; Бузескул В.П. Виучування історії Близького Сходу в Росії // Там само. – С. 201–283.

¹⁵ Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років. Незнаний збірник “Україна і Схід”// Україна в минулому. Вип. 4. – К.–Львів, 1993. – С. 77–89.

Зважаючи на те, що в ті часи панувала ідеологема про неминучу майбутню світову пролетарську революцію, в якій СРСР належала роль керманіча і зразка комуністичного будівництва, то першорядним завданням сходознавства проголошувалося вивчення економічного потенціалу країн Сходу, про що відверто говорив М.О. Скрипник у своїй програмній промові на другому сходознавчому з'їзді 1929 р. Тому цілком зрозуміло, що у роботі ВУНАС переважала політико-економічна тематика інформаційного або пропагандистського характеру. З появою нового сходознавчого об'єднання з'явилися і нові особливі кадри сходознавців. Вони не спиралися на освячені історією наукові традиції. Не маючи часто-густо фахових знань, вони створювали “нову” науку, що мала відгукуватися на гострі проблеми сьогодення, не розмірковуючи про “вічні істини”.

Ними були організатори науки, урядовці відповідних наркоматів, управлінці різних рівнів. Деякі з них відіграли важливу роль у становленні української орієнталістики. Особливо помітною постаттю серед них був О.М. Гладстерн. Не орієнталіст, не знавець східних мов (володів кількома європейськими), але талановитий організатор, він зробив великий внесок у розбудову сходознавчих установ. Коли виникла ідея організувати ВУНАС і голова Всесоюзної сходознавчої організації М.П. Павлович запропонував доручити це професору кафедри міжнародного права Харківського інституту народного господарства О.М. Гладстерну, той мав тоді лише кілька друкованих праць з правових проблем революційних подій в Монголії, Китаї тощо. Його кандидатуру було підтримано високопосадовцями наркоматів зовнішньої торгівлі і закордонних справ, Всеукраїнської ради торгівлі, промисловості і транспорту, Управління Зовнішторгу та ін., які і стали членами оргбюро, лише пізніше до нього кооптували Є.Г. Кагарова і А.Ю. Кримського. На місцях, в Києві і Одесі теж пройшли організаційні заходи, що також потребувало кадрів. Ними стали Л.Є. Величко у Харкові, О.О. Сухов в Одесі, І.М. Фалькович у Києві і багато інших. Гладстерн надавав великого значення видавничій справі, він заснував журнал “Східний світ”, планувалося також видавати популярну бібліотеку сходознавства.

Редколегія вважає за доцільне ввести їх персоналії до словника саме тому, що вони характеризують певні риси української орієнталістики, а також і особливості її історії. ВУНАС була установою громадською, доступ до неї був відкритий і заохочувався владою. Наукову працю було згруповано по відділах – політико-економічному, в якому досліджувалися проблеми сучасної економіки країн Близького і Далекого Сходу, а також східних республік, особливо проблем зовнішньої торгівлі СРСР і УСРР із Туреччиною та Афганістаном, і історико-етнологічному, де передбачалося вивчати мови, побут, культуру, історію східних народів і до якого і залучалися наявні наукові кадри.

Популярність ВУНАС у країні і бурхливий розвиток свідчили про те, настільки її поява відповідала очікуванням суспільства. В історико-етнологічний відділ прийшли маститі вчені університетів, як, наприклад індолог П.Г. Ріттер, історики В.П. Бузескул, Д.І. Багалій, В.Ф. Левітський у Харкові, О.І. Томсон, Б.В. Варнеке – в Одесі. ВУНАС породила цілу плеяду молодих орієнталістів, які зі захватом поринули у вивчення Сходу, твори яких не втратили наукового значення і в наші часи. Серед них були вихованці Д.І. Багалія з науково-дослідної кафедри історії української культури: А.П. Ковалівський – майбутній

видатний арабіст, історики В.В. Дубровський, М.В. Горбань та ін. В той період, наприкінці 20-х рр. вони активно вивчали історію українсько-турецьких відносин, що зрозуміло. Туреччина була найближчою країною в географічному відношенні; з Україною її пов'язували багатомісячні історичні, економічні, політичні зв'язки; тематика була актуальною з точки зору україністики. А в 20-30-ті рр. після перемоги кемалістської революції і укладання турецько-українського договору про дружбу і братерство взаємні інтереси сягли апогею: вся країна пильно стежила за внутрішніми перетвореннями у Турецькій Республіці.

Тюркологічний напрям у сходознавстві помітно переважав, зокрема, в Одеській філії, де секретар відділу Ф.О. Петрунь займався пошуковою археографічною та бібліографічною роботою і створив колекцію старовинних мап (мапографічний кабінет) України. В центрі його досліджень опинилися українсько-татарські відносини, питання господарської експлуатації степу та лісостепового Побужжя. О.Б. Варнеке вивчав проблеми соціальної і економічної історії ногайців, С.Я. Боровой на основі січових архівів студіював історію українсько-єврейських відносин часів Хмельниччини. Саме в Одесі створено було декілька комісій: з історії та етнології тюркських народів, із антропологічного дослідження тюрко-монгольських впливів на українську людськість тощо.

Важливою подією в історії українського сходознавства було відрядження до Туреччини групи вчених, членів ВУНАС О.М. Гладстерна, В.М. Зуммера, О.О. Сухова, П.Г. Тичини, для налагодження наукових і культурних зв'язків між двома країнами. Самим значним її результатом стало створення комісії для вивчення історії українсько-турецьких взаємин, яка мала досліджувати проблему в турецьких архівах в той час, як така ж сама комісія, але з турецького боку мала опрацьовувати проблему спираючись на документи з українських сховищ. ВУНАС Україна зобов'язана і появою нового наукового напрямку – орієнтального мистецтвознавства, пов'язаного перед усім з іменами Д.П. Гордєєва і В.М. Зуммера, а також цілої плеяди їх учнів – М.І. Вязьмітіної, знаного археолога і мистецтвознавця скіфо-сарматської доби; К.Я. Берладіної, що вивчала пам'ятки давньовірменського золотого гаптування та грузинського образотворчого шиття; Т.О. Івановської – дослідниці доісторичного мистецтва бронзових виробів Кавказу; О.О. Нікольської, яка студіювала пам'ятки давньгрузинського мистецтва, як частини пов'язаного з Візантією мистецтва християнського Сходу тощо. Ними були проведені археологічні розкопки в Криму, Азербайджані, республіках Середньої Азії, зібрано цінні колекції ужиткового мистецтва для музеїв Харкова і Києва. Накопичені матеріали створювали підґрунтя для певних узагальнень. У центрі уваги опинилася спадщина тюркських народів як носій давніх традицій кочовиків. Поглиблене вивчення художніх пам'яток ісламських народів підводило до питання про спільне коріння мистецтва мусульманського і християнського Сходу. Візантологічні впливи в українській архітектурі досліджував І. Моргілевський. Археолог і мистецтвознавець М.О. Макаренко, який багато років очолював Київський музей мистецтв ВУАН (нині Музей західного і східного мистецтва ім. Б. і В. Ханенків), склав "Провідник" фондами, де описав і деякі предмети східного походження¹⁶. З 1927 р. постійним учасником

¹⁶ Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970). – К., 2005. – С. 9–37.

Одеської філії ВУНАС був С.В. Дониц, спостерігач астрономічної обсерваторії, єгиптолог-аматор, автор оригінальних робіт з єгиптології, творчий доробок якого до сьогодні не вивчено належним чином¹⁷.

Згадка про сходознавців ВУНАС буде неповною, якщо не торкнутися ще однієї важливої ділянки її роботи. Йдеться про курси східних мов.

З моменту створення ВУНАС курси східних мов були започатковані в Харкові за ініціативою та під керівництвом П.Г. Ріттера та А.П. Ковалівського. Існували три відділи: турецький, перський і японський, незабаром їх було перетворено на Український технікум сходознавства. Викладач курсів Ф.Д. Пущенко підготував для слухачів посібник “Теоретично-практичний курс японської мови”. Аналогічні курси організовані були і при Київській філії, вони виникли раніше Харківських і мали спочатку назву “Семинар східних мов”. Першим їх головою і викладачем перської мови був П.Н. Лозієв, а постійними викладачами і ентузіастами співробітники кафедри Кримського. Для потреб курсів Т.Г. Кезма підготував підручник “Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении”, Т.І. Грунін – “Турецька мова”. На жаль, матеріальна скрута не дозволила розгорнутися курсам, і вони поступово занепали.

Вищим керівним органом ВУНАС був з’їзд, їх відбулося два: у 1927 і 1929 рр. Другий з’їзд, що проходив наприкінці 1929 р. справив на сучасників неабияке враження, оскільки виявив і згуртував серйозні наукові сили, однак той же самий з’їзд прийняв рішення розпустити ВУНАС і перетворити її на осередок войовничих сходознавців-марксистів як це перед тим сталося в Росії з Всесоюзною науковою асоціацією сходознавців. Зроблено було це згідно з “програмною” статтею завідувача національним сектором ЦК ВКП(б) С. Діманштейна¹⁸. Асоціація сходознавців-марксистів була створена у лютому 1931 р., але незабаром виявилася її повна нежиттєздатність і вона зникла, не залишивши по собі жодного сліду в науковому житті країни.

Ліквідація ВНАС не була такою болючою для Росії, оскільки там існували міцні наукові центри в Москві і Ленінграді з багатою традицією, з потужними колективами вчених. В Україні таких осередків не було. Однак за роки існування ВУНАС її науковці досліджували проблеми економіки Туреччини та Персії, історії, політики, торговельних зв’язків країн Сходу з Україною, працювали в архівах, зібрали значну бібліотеку, видавали журнал “Східний світ”, яким зацікавилися вітчизняні й зарубіжні сходознавці, створили власне наукове середовище. Цей потенціал не можна було втрачати – треба було знайти для нього відповідну організаційну форму. Проблема вирішили шляхом заснування нової установи – Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС). Передбачалося, що необхідні ресурси для нього – кадрові, наукові, матеріальні успадкуватимуться від ВУНАС. Організатором інституту був знов-таки О.М. Гладстерн, директором призначили заступника наркома освіти О.А. Полоцького, а співробітниками стали майже всі названі вище активні співробітники ВУНАС. Згід-

¹⁷ Урсу Д.П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний світ. – 1994. – № 1–2. – С. 148–149.

¹⁸ Діманштейн С. Поворотный пункт в области советского востоковедения (К Всесоюзному съезду востоковедов) // Новый Восток. – 1930. – № 28. – С. VIII–XXIV.

но з концепцією найважливішими завданнями Інституту вважалися підготовка кадрів для науково-дослідної, педагогічної роботи, обслуговування політичних органів та участь у розробці завдань зовнішньоторговельної палати.

Не треба, однак, забувати, що на дворі були 30-ті рр. XX ст. з їх політичним тиском і масовими репресіями. Отож Інститут залишали науковці, поступово зникали теми присвячені мистецтву, лінгвістиці, історії тощо, дедалі меншого значення надавалося вивченню східних мов, зате набували розмаху пошуки ідеологічних ворогів серед високих посадовців, вузівської інтелігенції тощо. З вересня 1932 р. Інститут було передано у відомство Всеукраїнській асоціації Марксо-ленінських інституцій (ВУАМЛІН), безпосередньо підпорядкованій ЦК КП(б)У. Новим директором призначили Л.І. Величка. Тепер до УНДІС'у набирали співробітників і аспірантів з осіб, які мали партійний стаж не менше 4–5 років. Ставало очевидним, що сходознавчі студії в Україні не мають перспективи. У грудні 1933 р. Український науково-дослідний інститут сходознавства було злито з Аграрно-економічним інститутом на правах сектора на чолі з Величком, але і сектор невдовзі розчинився в новій установі. Сходознавство як науковий напрям перестало існувати в Україні на довгий час.

Виникає питання, чому незважаючи на плідний розвиток сходознавства і безумовні перспективи досліджень, орієнталістичні праці в Україні були припинені, а спеціалісти послідовно знищувались? По-перше, орієнталістика є певним інструментом зовнішньополітичної діяльності держави. Україна на той час була лише провінцією імперії і власної політики не проводила, отже і не потребувала відповідного інструментарію. По-друге, сходознавча діяльність передбачає наявність міжнародних зв'язків і особистих контактів науковців. В умовах тоталітарної держави з її шпигуноманією і жорсткою ідеологічною регламентацією це вже в основі вважалося злочинною діяльністю. І нарешті, існував ще один важливий аспект: будь-які поглиблені українознавчі студії потребували вивчення проблем Сходу – історичних, філологічних, фольклорних, етнографічних тощо, а це вже надто близько торкалося загрозованих питань націоналізму, боротьби з якими відводилось значне місце на пленумах ЦК КП(б)У¹⁹.

У повоєнні роки партійне керівництво України це питання замовчувало. Науки про Схід не вважалися актуальними і не розвивалися. Лише окремі науковці, для яких Схід був справою їхнього життя, продовжували сходознавчі студії. Серед них в першу чергу слід назвати А.П. Ковалівського, який після звільнення з таборів повернувся до Харкова і працював в університеті. В Київському університеті навчав арабській мові невелику групу студентів без будь-якої підтримки з боку влади Т.Г. Кезма. Арабіст В.М. Бейліс, відомий поза Україною, але невідомий і не потрібний на батьківщині, працював тоді директором середньої школи в м. Чорнобилі. Не маючи жодних повноважень або реальних можливостей відновити сходознавчий напрям, вони зверталися до керівництва Академії з пропозиціями впорядкувати орієнтальні фонди Центральної наукової бібліотеки, відкрити відповідний кабінет або створити будь-який осередок сходознавчої науки. Ситуація дещо змінилася після реабілітації у 1957 р. А.Ю. Кримського, особа і доля якого викликала жвавий інтерес в найширших

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221; ДАХО, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 1214 і ін.

колах громадськості: з'явилися численні публікації в пресі, йшла підготовка видання п'ятитомника "Вибраних творів", готувалося урочисте святкування його сторіччя.

Нарешті у 1964 р. постановою Президії АН УРСР було створено відділ історії зарубіжних країн в Інституті історії, але не забезпечений ні фаховими кадрами, ні джерельною базою, він невдовзі був розформований. Наступна спроба мала місце в 1970 р., коли у тому ж Інституті історії було засновано відділ історії країн зарубіжного Сходу, який у 1978 р. переведено до новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (нині Інститут світової економіки і міжнародних відносин). Відділ проблем країн, що розвиваються цього Інституту очолив відомий тюрколог І.Ф. Черніков. Звідси бере початок нова генерація сходознавців, які діють і сьогодні: це В.К. Гура, М.Д. Несук, В.І. Нагайчук, Н.М. Ксьондзик та ін. Фаховий профіль Інституту і його ідеологічні настанови диктували проблематику і характер досліджень, але це були все ж таки перші кроки до відродження. Кінець 80-х, що минув під горбачовськими гаслами перебудови та демократизації суспільства, приніс багато нового в інтелектуальне життя країни: відкривалися архіви, публікувалися невідомі доти документи, ставилися під сумнів ідеологічні догми, до того ж проходила хвиля реабілітацій. Україна поступово звільнялася від ідеологічного тиску і виборювала незалежність. Вона потребувала створення власної джерельної бази, фахівців, які володіли б східними мовами.

Спроби запровадити вивчення мов зробив Я.Є. Полотнюк у Львівському університеті ще в 1967 р., але не отримав підтримки з боку керівництва. Повторив спробу у 1980 р. У Київському університеті запроваджено викладання мов арабської, перської, згодом японської. Поступово практика вивчення східних мов розповсюджувалася і в інших університетах і учбових закладах країни у 70-х рр. В ті ж роки у Інституті мовознавства для складання етимологічного словника стала нагальною потреба у фахівцях. Першими тут почали роботу тюрколог О.М. Гаркавець, арабіст В.С. Рибалкін, китайіст В.В. Седнев. Велике значення мала і поява громадських організацій, таких, як Українське відділення Всесоюзної асоціації Китаєзнавців. На чолі Львівського відділення Археологічної комісії, яка планувала видавати книжкову серію "Східні джерела з історії України" став відомий вчений Я.Р. Дашкевич. Наприкінці 80-х була відновлена Українська асоціація сходознавства та африканістики (УАСА), яку очолив Ю.М. Кочубей.

III

У 1990 р. відбулася знакова подія – з метою налагодження співпраці з українськими академічними інститутами Україну відвідав директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, відомий у світі орієталіст О.Й. Прицак. Він взяв участь у першому конгресі Міжнародної асоціації україністів і виголосив доповідь "Що таке історія України", зосередивши увагу на питанні якнайтіснішого зв'язку україністики зі сходознавством. Тим самим в українському сходознавстві з'явився лідер – учений зі світовим науковим авторитетом і досвідом організаторської роботи, який міг створити і очолити новий

науковий напрям. За його ініціативою та за сприяння АН України у 1991 р. відбулася велика міжнародна конференція “Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: проблеми джерелознавства та історіографії”, в якій взяли участь вчені з Австрії, Великої Британії, Грузії, Казахстану, Канади, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Росії, США, Туреччини, Угорщини, Франції. Під час проведення конференції Президія АН України постановою від 22 жовтня 1991 р. ухвалила: “Беручи до уваги необхідність відродження й розвитку національної школи сходознавства як важливого наукового компоненту інтелектуального потенціалу України з метою організації широких наукових досліджень з історії Сходу в республіці [...] Академія наук України постановляє створити в м. Києві Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського”. О.Й. Пріцак окреслив коло проблем, які мають бути в компетенції цієї установи “Адже як можна займатися східними дисциплінами, якщо не брати до уваги, наприклад, релігію, економічні проблеми сучасності й минулого, суспільствознавство... треба брати до уваги культурні чинники – географію, діяльність і побут людей, історичну пам’ять, літературну творчість, специфічне для кожної науки джерелознавство. Тільки у комплексному вивченні цих напрямків можливе повноцінне сходознавче дослідження”²⁰.

Створення Інституту стало поштовхом для появи численних осередків вивчення Сходу по всій Україні, а також пожвавлення інтересу до візантійських студій. Нині історія і мови вивчаються у багатьох університетах та інших вищих навчальних закладах, де створено відповідні кафедри і центри. А з ними в орієнтальний напрям прийшла нова генерація фахівців, яка щороку поширюється і зростає. Ще з самого заснування Інституту академік О.Й. Пріцак вважав, що майбутнє сходознавчої науки у вихованні молодих кваліфікованих спеціалістів. Нині Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського під керівництвом директора професора Лесі Василівни Матвеевої посідає провідне місце в роботі сходознавчої тематики в Україні. В існуючих відділах – Джерелознавства та історіографії, Класичного Сходу, Далекого Сходу, Сучасного Сходу, Євразійського степу працює багато талановитих спеціалістів. Молоді науковці творять у незалежній демократичній державі і роблять свій внесок у її розбудову.

Основними напрямками сучасної української орієнталістики є історія і політологія, проблеми глобалізації тощо, а також філологія, лінгвістика, культурні зв’язки, етнографія східних народів, а також і тих, що мешкають на теренах України. Велике значення приділяється дослідженням з історії науки.

Після проголошення незалежності Україна стала суб’єктом міжнародного життя, долучилась до глобальних світових процесів. Поступово все частіше вимальовується південно-східний вектор зовнішньої політики України, і цей напрям набуває ваги як одна з фундаментальних парадигм зовнішніх орієнтацій України. Ці обставини диктують напрями наукових досліджень.

Сучасна орієнталістика принципово відрізняється від сходознавства минулих періодів змістом, формою, призначенням. Теза, що українознавство неможливе без сходознавства лишається безперечно найважливішою, однак вона не охоплює повністю складності і не відповідає викликам державної політики

²⁰ Інтерв’ю з Омеляном Пріцаком // Східний світ. Етноп. – 1999. – № 1–2. – С. 31.

сьогодення. Географічна близькість, залежність від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, велика транзитна цінність, потреба в залученні іноземних інвестицій, наявність значної мусульманської громади, а також суттєвий потенціал України як впливової регіональної держави об'єктивно робить Схід зоною інтересів України, тобто сучасне сходознавство виконує важливу функцію в процесі державотворення і державної політики.

Важливою ланкою стає вивчення торговельно-економічних відносин, зокрема, проблема енергоносіїв і диверсифікація їх постачання. Важливим викликом сьогодення є протистояння міжнародному тероризму, у тому числі ідеології радикального ісламізму. Складність політичних процесів на Сході, залучення до них великої кількості держав потребують вироблення науково обгрунтованої концепції, яка дала б можливість використати свої переваги для реалізації власних стратегічних інтересів.

Розвиток сходознавчих студій в Україні має сприяти кращому розумінню проблем Сходу, виробленню оптимальних підходів в міжнародній політиці. Сходознавчій науці слід піднятися до рівня державного розуміння завдань, що стоять перед нею. Нова генерація робить перші кроки на шляху до виконання державницької функції, вона досить молода й динамічно розвивається, й тільки почала створювати свій інформаційний простір, досліджуючи питання економіки, політології, філософії, історії, мовознавства, етнології, релігієзнавства тощо. Певне уявлення про стан і діапазон зацікавлень українських сходознавців нової генерації надає біобібліографічний словник, запропонований читачеві.

*Е.Г. Циганкова,
Ю.М. Кочубей,
О.Д. Василюк*